Евгения Троева

Конструиране на памет: Момчил или Енихан

Коментирайки строежа на новата сграда на тюрбето на Енихан баба един от вестниците на националистите, „Нова Зора", в броя си от 10 май 2005 г. изправя своите читатели пред избора „Момчил или Енихан"[1]. Как имената на един управник в Родопите от 40-те години на 14 век и на един считан за светец от мюсюлманите и незасвидетелстван в историческите извори персонаж се превръщат в началото на XXI век в символни фигури на политическо, етническо и религиозно противопоставяне е предмет на настоящата статия[2]. На основата на интервюта, събрани през пролетта на 2007 г. в община Баните, Смолянско, на краеведска литература и публикации в пресата се проследява формирането на взаимно конфронтиращи се памети, чиито символни репрезентации са Енихан, респективно Момчил. В теоретичен план изследването се основава на тезите, че има множество колективни памети[3], които са социални конструкти[4] и са обусловени от идентичностите на спомнящите си групи[5]. Паметта е винаги актуално явление[6], като миналото бива променяно с оглед на настоящи нужди[7].

Тюрбето на Енихан баба се намира на връх Свобода (с предишни имена Енихан и Момчил) в Средните Родопи. Първото споменаване на топонима Енихан е във ферман на Селим I от 1519 г. В него султанът прави дарение на излекувалия го Ахъ Челеби, като сред описаните земи е и планината Енихан[8]. Най-близките населени места на югоизток от вр. Свобода са с. Давидково, в което преобладаващо население са българите мюсюлмани и с. Стърница, само с българо-мюсюлманско население. На северозапад се намира с. Манастир, което е основано в края на XIX век от избягали от Давидково българи християни. До Балканската война на върха минава границата между България и Турция. През 1912 г. настъпващата на юг българска войска разрушава тюрбето на Енихан, като един от символите на турското. Местните мюсюлмани го възстановят след всяко едно от разрушаванията на тюрбето през „възродителните процеси" от 70-те и 80-те години на XX век.

Фигурата на Момчил воевода е позната както от историческите извори, така и от българския фолклор. През 1923 г. редакцията на сп. Родопа излиза с призив да се събират разкази за Момчил, които да се изпращат в изданието срещу заплащане[9]. От 30-те години на 20 век датират първите целенасочени опити от страна на държавата за налагане на топонима Момчил в Родопите[10]. Те са в съзвучие с политика на „Звено" за подмяна на турските топоними с български. През 1934-а година с. Горно Дерекьой е преименувано на Момчиловци по настояване на В. Дечев, който аргументира избора с желанието *„да се увековечи името на Момчил юнак в паметта на идните поколения*"[11]. Същата година град Мастанли е наименован Момчилград[12]. През

1938 г. стартира набирането на средства за изграждане на туристическа хижа „Момчил юнак"[13], която е построена в близост до местността „Хайдушки поляни", Смолянско. Произходът на с. Райково, сега квартал на Смолян, се извежда директно от семейството на Момчил юнак[14]. Името на Момчил е предпочитано като символ на съпротивата на българите срещу турското нашествие, тъй като според популярния исторически наратив Момчил воевода е първият, който е воювал и паднал в бой с турците, защитавайки Родопите[15]. Как обаче Момчил се превръща в директен противник на Енихан?

Писалите за Родопите в края на XIX и началото на XX век краеведи Хр. П. Константинов, В. Дечев и Ст. Шишков[16] описват връх Енихан като свято място за българите мюсюлмани, без да дават сведения за „биографията" на почитания Енихан. Първата информация за Енихан баба като турски военачалник, поробител на Родопите, е публикувана от Петър Маринов през втората половина на 30-те години на 20 век без конкретно позоваване на извори[17]. През 1936 г. в списание „Родопа" П. Маринов предлага кратко изложение, според което предводителят на турците *Енихан боба* паднал в бой до Чил тепе. Много по-подробен разказ за миналото на смолянския край П. Маринов публикува в поредица от броеве на в. „Красногор" от 1 януари 1937 г. до 4 май 1939г. Завоеванието на Родопите от османците е описано в броеве 2,4, 5 на вестника (от 19 януари, 20 февруари и 10 март 1938 г.). Версията за „поробителя" Енихан, когото българите мюсюлмани в Централните Родопи почитат като светец[18], може да се свърже с основаването на Българомохамеданската дружба „Родина" през 1937 г. Чрез лансирането на нова „биография" на Енихан, П. Маринов и неговите съмишленици от Дружба „Родина" се стремят да подкопаят вярата в една от знаковите фигури на местния религиозен култ. Така в края на 30-те години на 20 век вече са конструирани фигурите на нашественика[19] и на защитника на Родопите. Ако обаче Момчил юнак е познат на широката българска общественост, то Енихан е персонаж с регионално значение.

През 1942 г., когато със заповед на Министерството на народното просвещение се преименуват редица родопски върхове и реки, сп. Родопа коментира, че вр. Енихан е „забравен"[20]. Тогава по инициатива на Дружба „Родина" със санкцията на официалните държавни власти се извършва и масова промяна на имена на българите мюсюлмани[21]. След 9 септември 1944 г. за известно време новата власт провежда толерантна политика към българите мюсюлмани, като им дава възможност да възвърнат мюсюлманските си имена. През втората половина на 50-те години на 20 век обаче започва нов период на натиск от страна на държавата срещу религиозните белези на идентичността на това население. В десетилетията след 1944 г. разказът за турския пълководец Енихан получава по-голяма известност с посредничеството на краеведската литература, на което обръща внимание Стоян Райчевски[22].

Принос за популяризирането на фигурата на Енихан има и романът „Време разделно" на Антон Дончев, публикуван през 1964 г. Според

художествения текст един от главните герои, наречен Момчил, разкопава гроба на Енихан баба, който според книгата е *„покорителят на Родопа",* а текето на гроба му *„ни спомня, че турският пълководец е избил дядовците ни и е пленил бабите ни".* Героят Момчил обявява, че в гроба на върха няма кости, което го кара да направи емоционалното заключение *„няма кости, няма Енихан баба; Родопа няма покорител"*[23]. При работата по филма „Време разделно"[24] през 1986 г. екипът първоначално идва в Давидково, за да снима епизода за Енихан баба на място, но поради лошите атмосферни условия се отказва. Въпреки че заснемането на филма на вр. Свобода не се осъществява, местното население недвусмислено свързва Енихан от художественото произведение с Енихан баба от техния край. Докато за българите мюсюлмани тази асоциация е неприятна и неприемлива[25], поради което те избягват и до ден днешен да коментират с външен наблюдател филма, то българите християни възприемат филма „Време разделно" като едно онагледяване на случилото се в Родопите преди няколко столетия.

В началото на 60-те години на 20 век връх Енихан е преименуван на вр. Момчил. Това преименуване може да се свърже с политическите мероприятия на Политбюро на БКП от 1962 г. против турчеенето на българите мюсюлмани, както и с първите регионални опити през 1964 г. за смяна на имената им[26]. През 1971 г., когато е поредното преименуване на българите мюсюлмани, върхът е преименуван отново, като този път е наречен Свобода. Местното българо-мюсюлманско население продължава и до днес да нарича върха Енихан, докато името Свобода се идентифицира по-скоро с намиращата се в подножието му хижа.

Строежът на новото тюрбе на вр. Свобода през 2004 г. се превърна в широко коментиран проблем в националните медии, като динамизира паметообразуващите процеси и създаде условия за директен сблъсък на паметите за Енихан. Особено активна позиция срещу строежа на сградата зае ВМРО. Партията обвини ДПС, че изгражда *„паметник за поробителя на Родопите*[27]. В цитираното в началото на статията издание на вестник „Нова Зора" от май 2005 г. се коментира липсата на паметник на *„сина на свободата Момчил"*[26] и се изразява идеята в опозиция на тюрбето на *„поробителя"* Енихан да се издигне такъв паметник. Статията подчертава заслугите на Момчил като първи българин, посрещнал с бой поробителя, като опожарил корабите на Омур бег в Абдера през 1344 г. Лансираната от Петър Маринов в края на 30-те години на 20 век легенда за завоевателите Енихан и Саръ се свързва с историческата фигура на Момчил, чието царство те искали да завземат. Така конфликтът между Енихан и Момчил вече се представя като почти непосредствен - първият се стреми да завладее земите на втория. Според автора на статията част от убитите българи са погребани в северните склонове на вр. *Момчил,* както се наричал първоначално върхът, който после е преименуван на Енихан, а след това - на вр. Свобода[29]. Тезата, че най-старото име на върха е Момчил, е застъпена и в книгата на краеведа на Лъкинския регион И. Гащилов[30].

Всъщност малко преди публикуването на въпросните материали в „Нова Зора", на 23 април 2005 г. активисти на ВМРО поставят възпоменателна плоча на Момчил до строящото се тюрбе. Поставянето на плочата е под съпровода на две гайди, които свирят родопския химн „Бела съм, бела, юначе". На пилон са издигнати знамена (националното и това на ВМРО). Надписът на плочата гласи: „В памет на Момчил войвода защитник на Родопа планина от османските поробители ВМРО-БНД".

Поставянето на плочата отключва поредица от актове за дискредитиране и премахване на „паметника" на другия. Неколкократно плочата на Момчил е отстранявана от неустановен извършител и отново е поставяна: в началото на ноември 2005 г. ВМРО алармира, че плочата на Момчил е разрушена, а 5 дни по-късно съобщава, че някой отново я е монтирал на мястото[31]. Отстраняването на плочата на Момчил предизвиква реакция и от парламентарната трибуна. На 4 ноември 2005 г. депутатът от Български народен съюз Бойко Ватев чете декларация на своята парламентарна група, според която *„активисти на ВМРО... поставиха плоча в чест на Момчил юнак и всички загинали за защита на българщината в Родопите. На същия връх, наречен „Свобода", в момента се довършва строителството на теке - ислямска гробница, почитащо Енихан баба, за който се смята, че е един от хората, покорили и ислямизирали Родопите".* Депутатът изтъква като аргументи срещу строежа, че там има тракийско светилище, а поставената от ВМРО плоча в памет на Момчил е изкъртена. Накрая на изказването си извън декларацията Б. Ватев добавя един от емблематичните за организацията девизи - *„ВМРО забавя, но не забравя".* От сайта на парламента става ясно, че Бойко Ватев отправя запитване и за продадените на джамийското настоятелство в с. Давидково 13 декара земя около тюрбето от Държавния фонд на цена от 0,50 лв. за кв.м., като депутатът обвинява за това министъра от ДПС Н. Кабил. Според Ватев на това място никога не е имало мюсюлманско светилище. В пресата също се коментира ниската цена на закупената от джамийското настоятелство земя в околността на тюрбето[32]. В. „Труд" излиза на първа страница със заглавие „Ходжи си купиха връх Свобода в Родопите"[33], а в. „Политика" от декември 2005 публикува статия, озаглавена „Върхът на Доган".

Издигането на плоча на Момчил воевода на върха се коментира от медиите като знак на отпор срещу издигането на тюрбето на Енихан. В материал от 25 ноември 2005 г., озаглавен „Момчил срещу Енихан", Илко Дебърлиев отбелязва, че паметниците заемат важно място в битката между цивилизациите. Според автора *„възкръсване на текето на измисления завоевател на Родопите Енихан на връх Свобода" се* извършва въпреки протеста на местната общественост. Затова „за *баланс смолянски родолюбци поставиха 240-килограмова плоча на родопския воевода Момчил".* Според автора на статията двубоят между Момчил и Енихан продължава задочно вече шести век, като *„изходът му е предизвестен, ако българинът не се събуди*

от дрямката на неолибералното овчедушие, с което го приспиват усърдно платените адепти на новия световен ред"[34].

През 2006 г. символният конфликт между Енихан и Момчил продължава. На 25 юли ВМРО подава жалба в Окръжна прокуратура Смолян срещу сделката със земята и заради отрязания пилон със знамето на ВМРО, намиращ се на върха. На 30 юли 2006 г. плочата на Момчил отново е махната, което се възприема от координатора на ВМРО за Пазарджишко и Смолянско като отмъщение[35]. Събитието е отразено от агенция Фокус на 1 август 2006 г. За свалената паметна плоча на Момчил съобщава и регионалният вестник „Нов живот" от 2 август 2006 г., който анонсира намерението на ВМРО да сложи нова плоча на Момчил[36]. Членове на организацията от Пловдив и Смолян действително се качват със свещеник на върха и освещават плочата на Момчил войвода[37], за да отговаря по ранг на сакралния характер на тюрбето.

Темата е доста коментирана във форумите в мрежата, като повечето потребители изразяват възмущението си, че се строи *„паметник на поробителя на Родопите".* Най-явен израз на тези обществени настроения става партия Атака, чийто активист декларира в интервю в партийния вестник- „Искаме паметник на Момчил войвода вместо теке на Доган"[38]. Искането за издигане на паметник на Момчил се аргументира с идеята, че докато Момчил е организирал съпротива срещу поробителя, то текето е символ на новата турцизация на България[39].

Медийният шум (особено по телевизия Скат) около законосъобразността на строежа на тюрбето провокира засилване на интереса към него и сред местните жители. Интервюираните българи християни от изследвания регион предават версията за завоевателя Енихан, като се позовават на краеведската литература. Те осмислят новопостроеното тюрбе като средство на ДПС за манипулиране на българите мюсюлмани. Респондент от Смолян сподели, че това е можело да бъде предотвратено, ако още по времето на Тодор Живков на върха е бил издигнат паметник на Момчил[40]. Българин християнин от с. Давидково, който се интересува живо от история, разказа, че едва *„наскоро"* е научил, че Момчил войвода е воювал и загинал на връх Свобода. Това, че сега там е поставена негова паметна плоча, за респондента е аргумент, че Момчил наистина се е сражавал по тия места - *„за да има паметник на Момчил, то се основава на нещо".* Само в едно интервю с българин християнин от с. Манастир записах разказ, в който убедено се твърдеше, че всъщност тюрбето представлява гробница на Момчил юнак, докато Енихан е названието на местността. Тезата за наличието на старо тракийско светилище на върха се възприема от анкетираните като контрааргумент за издигането на тюрбето - *„сега го измислиха или пък го разкриха. Никога не сме чували за светилище. Може да е било, но сега в противовес на това, което става горе, се стараят от другата страна да измислят нещо или пък да е било."*

Според вижданията си за Момчил и Енихан интервюираните българи мюсюлмани могат да се разделят на три условни групи. Едната група е

повлияна от негативната медийна кампания от последните години. В интервютата на представители на тази група, обикновено хора на средна възраст, се усеща разколебаване по отношение на това чий е гробът на връх Свобода - *„никой не може да потвърди, твърдо да каже, че там е Енихан баба погребан. Имало е някъв гроб. Дали е на Момчил юнак, дали е на друг някой"* (респондентка от с. Оряховец). Тази несигурност поражда и компромисната позиция тюрбето и паметната плоча да се възприемат като знаци на вярата - *„най-важното (е - казва респондент от Давидково) - да вярват хората в нещо, да има паметник. Не само на Момчил юнак и на Енихан баба, ами още 20 паметника да има. То няма нищо лошо в туй".* Притеснени и обидени от обвиненията по медиите за турцизация на региона, анкетирани българи мюсюлмани от тази група подчертават българската си идентичност -*„За мене Родопите (е) най-чисто българско"* и подчертават разликата между местните мюсюлмани и тези от Маданско и Рудоземско, които определят като фанатици.

По-многобройна е групата на българите мюсюлмани, които не поставят под съмнение съществуването на Енихан и неговата святост. Особено за по-възрастните хора религиозната принадлежност е основен елемент на идентичността, а Енихан е един от знаците на тази идентичност. За тях писаната история в учебниците и книгите няма авторитет, тъй като не се приема като своя история. Възрастен респондент, българин мюсюлманин от с. Оряховец, коментира с учудване интереса ми към Енихан с думите - *„България не прави на турски работи истории".*

За да се противопоставят на тезата, че на върха е построено ново тюрбе и за да докажат вековната история на исляма в техните селища, местните българи мюсюлмани изтъкват дълголетната традиция на святото място - *„тук от незапомнени времена е Енихан баба."* Идеята, че Енихан е турски поробител се контрира с друга легенда за Енихан - разпространител на исляма, който е дошъл в Родопите векове преди турците и е погребан на върха.

Представители на местната българо-мюсюлманска интелигенция формират третата и най-малобройна група интервюирани. Те също са против тезата, че Енихан е османски поробител на Родопите. Един от респондентите сподели: *„вариантът, че той (Енихан) е бил поробител, не ми е било така добре на самочувствието... Та и това горе-долу, тия неща ме накараха да ровя, да търся, да питам, да мисля, да гадая, да чета странни книги."* Интервюираният изтъква, че легендата за поробителя Енихан се среща първо в книгите на краеведи, откъдето се разпространява сред хората - *„Написано някога. Почват хората да разказват писаното... Не можеш да повярваш в едни такива... Как мога да повярвам (че) моите деди - (почитат) поробител."* Като отрича версията, че Енихан е поробител, анкетираният отхвърля и легендата за юнака Момчил, който бранел Родопите от турците. В исторически съчинения респондентът търси потвърждение на допускането, че

Момчил е убит от византийците години преди османците да се появят на Балканите.

Представителите на местната интелигенция застъпват идеята за континюитет на святото място през хилядолетията: „на мене ми е по-лесно да приема..., че тези легенди за Енихан баба са свързани и вървят още от орфеево време, свързани с убийството на Орфей. И след това с всички ония духовни водачи, които са били след това. Защото едно свято място, остава свято винаги'. В интервю друг местен краевед изрази тезата си, че връх Свобода е древно тракийско светилище, а местните хора са потомци на Орфей. Той обясни импулса си да се занимава с история с желанието да се противопостави на кампанията на телевизия Скат срещу Енихан баба. През 2007 г. година същият краевед издаде две книжки, посветени на върха, които са озаглавени „Светците на Енихан баба" и „Свещеният връх". В тях се застъпва идеята, че на връх Свобода са се намирали тракийското светилище на Дионисий и гробът на Орфей[41]. След време, но много преди османците да завладеят България, тук се настанали прабългари, а след тях местни мюсюлмани поели грижата за святото място[42]. Въпреки че е обикалял селата в региона и е записвал местни легенди за Енихан, авторът предпочита да се позовава в книгата си на научни или популярни публикации. Така се мултиплицират и екзотични хипотези като например тази, че Енихан е поклонник на бог Тангра, който не приел покръстването при княз Борис и се оттеглил в Родопите[43], че местните помаци са потомци на приелите исляма волжски българи, които се заселили тук. Тези идеи кореспондират с представата, че помаците[44] са населявали тези земи още през 11-12 век. Предпочитанието към тази версия може да се обясни с факта, че тя разрешава травматичния проблем на тезата за насилственото приемане на исляма. Ако помаците са били мюсюлмани преди идването на османците, то тогава насилствената смяна на религията по думите на един от респондентите „отпада на по-заден план. Пак е имало, но по-малко може би и по-рядко". Като цяло направените интервюта потвърждават хипотезата, че българите мюсюлмани не възприемат историята на средновековната българска държава, чийто фундамент е християнството, за част от своето минало[45].

Представителите на местната българо-мюсюлманска интелигенция лансират идеята за светилището на Енихан като голям общ духовен център. Те са против свързването на тюрбето единствено с една религия и подчертават общите неща: седемте ъгъла на сграда се разглеждат като *„знак на толерантност, а не на противопоставяне",* като такъв знак се посочва възможността в тюрбето да се запали свещ, както и практиката и християни да отиват за лек на святото място. Според респондент от Давидково на върха не трябва да търсим *„място на разделение, а да търсим и да го открием всички заедно мястото на единението, мястото на свързващото звено в духовността*".

***

Конструирането на памет е комплексен процес, при който си взаимодействат многобройни фактори. От една страна това са политиките на държавата за интегриране на българо-мюсюлманското население в българската нация. Стратегиите в тази насока в полето на паметта са различни - смяна на имената на хора и на места, налагане на официален исторически наратив, който се популяризира в тясно взаимодействие с краеведската литература и трансформира устно предаваните истории, използване на емоционалните послания на художествената литература и на киното, внушенията на образователните институции.

Въпреки стремежа на всяка власт да контролира и управлява формирането на памет, синхронно съществуват алтернативни на официалната памет, които изразяват интересите на различни политически, социални, етнически, религиозни актьори. Така естествено възникват конфликти по отношение на миналото, които обаче имат пряко отношение към актуални явления. Символният сблъсък между Енихан и Момчил в началото на XXI век е добър пример за политическа употреба на паметта. Благоприятно условие за това е разнообразният регистър от медии (телевизия, преса, интернет), които стават активни агенти по отношение конструирането на памет. В случая с Енихан и Момчил важен фактор за формирането на памет е и мемориализацията. Плочата на Момчил и новото тюрбе на Енихан се превръщат в опорни точки на конфронтиращи се памети, като неслучайно и за двете често се използва названието „паметници".

Докато българите християни имат по-единен възглед за фигурите на Момчил и Енихан, то при българите мюсюлмани от изследвания регион на Средните Родопи са налице известни процеси на диверсификация на колективната памет. Тази промяна в паметта бележи промяна в „споменната общност"[46] и е един от знаците за настъпилите и настъпващите трансформации в идентичността. Пример за това е производството на нова културна памет от представителите на местната българо-мюсюлманска интелигенция, които се стремят да впишат локалната в националната памет, като ги изчистят от конфликтни елементи. Така връх Свобода от една страна онагледява границата и противопоставянето между различните етно-религиозни групи, респективно на техните памети, а от друга съдържа ресурс за реинтерпретиране на миналото в посока преодоляване на разделението.

Бележки:

[1] В. „Нова Зора", бр. 19, 10 май 2005 г. „Родопските воеводи се преобръщат в гробовете си".

[2] В статията се представя етап от работата ми по темата „Културна памет и религиозна идентичност на българите мюсюлмани", която е част от проекта на ЕИМ "Колективна памет и национална идентичност" с научен ръководител ст.н.с. д-р А. Лулева. Проектът е финансиран от Фонд „Научни изследвания" на МОН.

[3]Халбвакс, М. Колективната памет. София, 1996, 97.

[4] Gillis, J. Memory and identity: the history of a relationship. - In: Commemorations. The politics of national identity. Ed. J. Gillis. Princeton, 1994, 3-24, 5.

[5] Асман, Я. Културната памет. София, 2001, 51.

[6] Нора, П. Между паметта и историята. - В: Места на памет. Т. 1. София, 2004, 3571, 38.

[7] Лоуентал, Д. Миналото е чужда страна. София, 2002, 493.

[8] Маринов, П. Смолен и околията в своето близко и далечно минало. - В. „Красногор", бр. 21, 1938, 2-3.

[9] Родопа, 1 февруари 1923, бр. 2, 7.

[10] За по-старите топоними с името Момчил виж: Миков, В. Произход и значение на имената на нашите градове, села, реки, планини и места. София, 1943, 132.

[11] Канев, К. Миналото на село Момчиловци, Смолянско. София, 1975, 45; Райчевски, Ст. Момчил в историческата памет и фолклора на населението в Средните Родопи. - Rhodopica, 2007, кн. 1, 203-216, и посочената там на стр. 203 литература за Момчил воевода.

[12] Николчовска, М., Ст. Тодорова, А. Шукерова. Момчилград. София, 1996, 173, бел. 11.

[13] В. „Красногор", бр. 17, 1938 г.

[14] Маринов, П. Смолен и околията в своето близко и далечно минало. - Красногор, 18 юни 1937, бр. 12, 2-3.

[15] Канев, К. Миналото на село Момчиловци, Смолянско. София, 1975, 18.

[16] П. Константинов, Хр. Из Родопите. - Периодическо списание на Българското книжовно дружество в Средец. 1888, кн. XXIII-XXIV, 654-681, 659; Попконстантинов, Хр. Спомени, пътеписи и писма. Пловдив, 1970, 320, 375; Дечов, В. Где е старото светилище на бесите и сатрите? - В: Избрани произведения. Пловдив, 1968, 427-432, 430; Дечов, В. Овцевъдството в Средните Родопи. - Родопски напредък, 1903, кн. 2, 41-56, 53; Шишков, Ст. През Тополовския проход по нашата граница в Родопите. - Родопски напредък, 1912, кн. 10, 244-258, 248-249.

[17] Маринов, П. Исторически старини край Смолян. - Родопа, 1936, бр. 9, 1 ноември 1936, 4-5; Маринов, П. Смолен и околията в своето близко и далечно минало. - В. „Красногор", бр. 4, 20. II. 1938 г., 2-3. Тезата за Саръ баба като турски завоевател е публикувана две години по-рано от Ст. Шишков (Из долината на река Арда. Пловдив, 1936, 70).

[18] За различните версии за Енихан виж Григоров, В. - Тюрбета, почитани от българите-мюсюлмани в Средните Родопи. - В: Съдбата на мюсюлманските общности на Балканите. Т. 2. Мюсюлманската култура по българските земи. София, 1998, 553567.

[19] Вероятно легенди за други бабъ - военачалници и мисионери от различни братства са послужили като първооснова за формиране на тезата за завоевателя Енихан баба.

[20] Родопа, 1 март 1943, 1.

[21] Груев, М. Между петолъчката и полумесеца. Българите мюсюлмани и политическият режим (1944-1959). София, 2003, 41.

[22] Райчевски, Ст. Родопите. София, 1998, 19-24; Райчевски, Ст. Християнство и ислям в Източните Родопи. София, 2004, 32. Друг е въпросът за източниците на мотива за завоевателите мюсюлмани, които и след като бъдат обезглавени, продължават да водят боя. Възможно е този мотив да е заимстван от легендите за турските бабъ в Източните Родопи, откъдето да е пренесен за Енихан и Саръ.

[23] Дончев, А. Време разделно. София, 1964, 234-235.

[24] По въпроса за романа и за филма „Време разделно" виж Тодорова, М. Лична, колективна и професионална памет: Ислямизацията като мотив в българската историография, литература и кино. - Критика и хуманизъм, 2001, кн. 3, 8-30.

[25] Неприемането се дължи основно на тезата за насилствено помюсюлманчване, която филмът застъпва.

[26] Трифонов, Ст. Мюсюлманите в политиката на българската държава (1944-1989). - В: Страници от българската история. София, 1993, 211-224, 217.

[27] http://www.varna.vmro.bg/modules.php?name=News&file=print&sid=28

[28] Това определение на Момчил е предложено от Ив. Орманджиев още през 1941 п, но тогава пълният му вариант е Момчил - „син на меча и свободата" - Орманджиев, Ив. Момчил юнак в историята и народните творения. София, 1941, 7.

[29] Гигов, Н. Родопските воеводи се преобръщат в гробовете си. В. „Нова Зора", бр. 19, 10 май 2005.

[30] Гащилов, И. Миналото на Лъкински район. Асеновград, 2000, 300.

[31] http://www.bghelsinski.org/
index.php?module=pages&lg=bg&page=obektiv126010

[32] Кисьова, А. Спасяват тракийско светилище на връх Свобода. - Монитор, 11. 09. 2006.

[33] В. „Труд", дек. 2005.

[34] Дебърлиев, И. Момчил срещу Енихан. Цит. по: http://nezavisim.net/index.php/option=com_content&task=view&id=1557&itemid=78

[35] Кисьова, А. Спасяват тракийско светилище на връх Свобода. - Монитор, 11. 09. 2006.

[36] В. „Нов живот", 2 август 2006 г.

[37] Кисьова, А. Спасяват тракийско светилище на връх Свобода. - Монитор, 11. 09. 2006.

[38] В. „Атака", 28.12.2006, интервю на Зорница Миткова с Костадин Димитров от младежката организация на Атака.

[39] В. „Атака", 28.12.2006.

[40] Идея да се направи паметник на Момчил е имало преди години в с. Давидково.

[41] Каменов, Б. Светците на Енихан баба. Изд. Еко Белан, 2007, 15.

[42] Каменов, Б. Свещеният връх. Асеновград.

[43] Тази теза например е застъпена в публикацията на Христо Красин „Аз разкопах гроба на Енихан" (В. „Нов живот", 16, IX, 2000). Според автора Енихан е бил прабългарин тангрист, а текето му трябва да се обяви за пантеон на прабългарщината.

[44] Използвано като самоназвание от интервюирания.

[45] Лозанова, Г. Сакралната срещу реалната история на българите мюсюлмани в Родопите. - В: Съдбата на мюсюлманските общности на Балканите. Т. 2. Мюсюлманската култура по българските земи. София, 1998, 451-465, 454.

[46] Асман, Я. Културната памет. София, 2001, 38.

Constructing Memory: Momchil or Enihan

The paper is dedicated to one of the major cult complexes of the Bulgarian Muslims in the Middle Rhodopes - Enihan Baba's tyurbe. On the basis of interviews, lay historian literature and media publications, it traces down the formation of mutually excluding versions about the history of the holy place, the symbolic figures of which are Enihan, respectively Momchil. The processes of constructing memory are discussed in view of their dependence on different social, political and religious contexts.